

A-52799

Eesti Arheoloogiaseltsi Teated 1992 (3)

Reports of the Estonian Archaeological Society 1992 (3)

STILUS

3

Toimetajad: Ülle Tamla ja Valter Lang

Eesti Arheoloogiaselts

Tallinn 1992

Koostaja: Valter Lang
Kaanekujundus: Priit Herodes
Makett: a/s "HumP"

Toimetuse: Rütli 6, Tallinn EE 0101, Eesti
tel.: 601-682

© 1992 Eesti Arheoloogiaselts

TARTU ÜLIKOOL.
RAAMATUKOBU

Priit Ligi

UUS HÜPOTEES INDOEUROOPLASTE PÄRITOLU KOHTA

C. Renfrew. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. XIV + 346 pp. Jonathan Cape, London 1987, Cambridge University Press, New York 1988.

Kui Eesti arheoloogiateaduses on soome-ugri rahvaste päritolu küsimus olnud alates 1950. aastatest jätkuvalt tähelepanu keskpunktis, siis Lääne-Euroopas on etnogeneesi-alased uurimused olnud samal ajal võrdlemisi ebapopulaarsed. Ühest küljest on seal arheoloogia võimalusi etniliste olude selgitamisel peetud tagasihoidlikeks, teisalt on aga uurijate aktiivsusele indo-euroopa rahvaste etnogeneesi valdkonnas mõjunud halvavalt natside härrasrassi teooria blondidest sinisilmsetest aarialastest, mis paljusk tuginas G. Kossinna 1902. aastal ilmunud tööle. Näib, et rassiteooria kompleksist on nüüdseks siiski hakatud üle saama. Viimastel aastatel on laineid löönud Cambridge Ülikooli professori Colin Renfrew raamat, milles arheoloogia ja keeleteaduse andmete alusel esitatakse uus hüpotees indo-eurooplaste päritolust. Arvukad vastukajad osutavad spetsialistide suurele huvile antud teema vastu. Ameerika ajakirja *Current Anthropology* korraldatud diskussioonis avaldasid oma arvamust mitmed nimekad arheoloogid ja lingvistid, kusjuures hinnangute skaalal on esindatud kõik variandid alates pea täielikust tunnustusest kuni võrdlemisi järsu eitamiseni. Viimane ei ole ka mingi ime - teeb ju C. Renfrew "liiga" mitmetele prominentidele. C. Renfrew peamisi oponente M. Gimbutas kirjutab ühes oma retsensioonis näiteks, et ta ei soovitaks antud raamatut lugeda ei spetsialistidel ega ka lihtsalt asjahuvilistel...

Etnogeneesi uurimisel on üsna tavaliseks saanud praktika, et nn. arheoloogilisi kultuure samastatakse keelerühmadega. See lähtekoht on eriti omane olnud just kadunud Nõukogude Liidu uurijatele ja asja teeb koomiliseks seik, et niisuguse metodoloogia juured ulatuvad tagasi just nn. nõukogude maal ilmunud arheoloogiakirjanduses fashistikis tembelatud G. Kossinnani. Viimase arvates oli esimeseks indoeuroopa kultuuriks Euroopas nõorkeraamika kultuur

ning indoeurooplaste algkodu olevat paiknenud Põhja-Euroopas. G. Childe paigutas indoeurooplaste algkodu Mustast merest põhja poole jäävatesse steppidesse. Sealt siirdunud sõjakad rändrahvad läände ning neile olevat kuulunud kellpeekrite ja nöörikeramika kultuurid. G. Childe oli paljuski mõjutatud nn. keelepaleontoloogia andmetest. Hiljem mees küll muutis oma vaateid ning paigutas algkodu Väike-Aasiasse, indoeuroopa keelte leviku ajaks Euroopas arvas aga olevat hoopis hilispronksiaja. G. Childe'i esialgset teooriat on hiljem edasi arendanud just C. Renfrew peamisi oponente M. Gimbutas. Tallegi on paljuski aluseks olnud lingvistilised andmed. M. Gimbutase järgi oli varaseimaks indoeuroopa kultuuriks Lõuna-Vene steppide nn. kurgaanide kultuur ja Kesk- ja Lääne-Euroopasse olevat indoeurooplased siirdunud mitme üksteisele järgnenud migratsioonilainena ajavahemikul u. 4500-3000 e. Kr.

C. Renfrew seostab indoeuroopa keelte levikut viljeleva majanduse algusega Euroopas ca 6500 a. e. Kr., mil Väike-Aasias alguse saanud majandamisviisid olevat toodud indoeurooplastest sisserändajate poolt Balkani poolsaarele. Uus "tehnoloogia" pidi tagama tunduvalt suurema demograafilise kasvu võrreldes küttide-kalastajate-korilastega ning "farmerid" asusid autori arvates järk-järgult oma valdusi laiendama, hõivates vähehaaval suurema osa Kesk- ja Lääne-Euroopast.

C. Renfrew pürgib oma töös arheoloogia ja keeleteaduse andmete uue sünteesi poole, püüdes arvesse võtta kummagi distsipliini uusi-maid metodoloogilisi saavutusi. Ta heidab kõrvale traditsioonilise käsitusviisi, leides, et viimast iseloomustab omamoodi ringkäendus, kus keeleteadlased viitavad oma seisukohtade tõestuseks arheoloogide arvamusele ja need omakorda keeleteaduse andmetele. C. Renfrew rõhutab iseenesest triviaalset tõsiasja, mille aga etnogeneesi küsimustega tegelevad arheoloogid ja lingvistid sageli "unustavad": kummagi teadusharu uurimisobjekt ja -võimalused on täiesti erinevad. Metodoloogia nende andmete kõrvutamiseks seni tegelikult puudub. C. Renfrew leiab, et selle loomiseks on vaja paremini mõista erinevate protsesside omavahelisi seoseid. Nendeks protsessideks oleksid ühelt poolt lingvistilised muutused ning teiselt poolt niisugused, mis jätavad materiaalseid jälgi arheoloogilisse "arhiivi". Kummagi vahendajaks oleksid sotsiaalsed ja demograafilised nähtused. Urija kriipsutab eriti alla tõsiasja, et keelelised muutused ei toimu mitte vaakumis, sõltumatult muudest ühiskondlikest nähtustest.

Keelemuutusega kaasnevad või siis seda esile kutsuvad sotsiaalsed faktorid mõjutavad samas materiaalsel kultuuri ning võivad jätta endast selliseid jälgi, mis on arheoloogiliselt tuvastatavad. Niisiis näeb C. Renfrew arheoloogi ülesandena ühiskondlike nähtuste rekonstrueerimist arheoloogilise materjali põhjal, ilma milleta ei ole muuhulgas mõeldav ka etnogeneesi uurimine. See protsessualistlikule ja nn. postprotsessualistlikule arheoloogia koolkonnale omane taotlus ühendab neid marksistliku arheoloogiaga. Nagu viimasegi puhul, kummitab praktilises uurimistöös see oht, et teooriat võidakse eelistada olemasolevale faktilisele materjalile. Sellega ei taha ma küll sugugi väita, et ka vaadeldav monograafia sama puuduse all kannataks.

Nagu protsessualistliku koolkonna esindajale kohane, on C. Renfrew väga kriitiline migratsiooniteooriate suhtes. Muidugi on mõneti paradoksaalne, et tegelikult eeldab ka uus hüpotees migratsioone. Läheneemisviis indoeuroopa keelte levikule kui ajalooprotsessile on ometigi varem käibinud seisukohtadega võrreldes kvalitatiivselt erinev. Viimaste kriitika on raamatus põhiliselt metodoloogilist laadi. Nii näiteks märgib ta rändkarjakasvatuse kohta, et viimane ei olnud mitte üleminekumajandus küttimise-koriluse ning põlluharimise vahel, vaid et tegemist on sekundaarse viljeleva majanduse tüübiga, mis hoopiski arenes välja varasest "farmerlusest". Sealjuures pidid rändkarjakasvatajad elama sümbioosis põlluharijatega. C. Renfrew eitab, et kurgaanide kultuuri alalt toimunuks märkimisväärset migratsiooni läände, pidades nimetatud stepikultuuri ennast rändkarjakasvatuse tekkimise järel itta suundunud migratsiooni tulemuseks. Võib tõdeda, et siin on tegemist tüüpilise juhtumiga, kus põrkuvad kokku protsessualistliku ja traditsioonilise arheoloogia erinevad arusaamad.

Põhitähelepanu pöörab C. Renfrew küsimusele: missugustel asjaoludel võis indoeuroopa keelte sedavõrd ulatuslik levik aset leida. Seega on kilbile tõstetud just protsess. Konkreetse arheoloogilise tõestusmaterjali esitamisele ei ole erilist rõhku pandud, ehkki autor on seda kõikjal mõistagi arvestanud. Võib isegi öelda, et lingvistiliste andmete toomisega on arheoloogist autor enam vaeva näinud. Muidugi annab ta niiviisi võimaluse ennast üsna kergesti rünnata, mis aga *Current Anthropology* veergudel ilmunud kriitikavastuse põhjal otsustades on mehele nagu hane selga vesi...

C. Renfrew järgi on mingi keele levik uuel territooriumil toimunud kolme põhilist teed mööda: 1) inimtühja territooriumi koloniseerimine; 2) esialgse keele asendumine uuega, mille toovad sinna siserändajad; 3) erinevatest sotsiaalsetest teguritest tingitud pikaajaline areng (näit. religiooni ja hariduse mõju). Arheoloogiliselt on kolmas võimalus väga raskesti jälgitav. Eelkõige pakub huvi teine tee, mille puhul C. Renfrew esitab kolm peamist (alavariantidega) mudelit ning ka mõned tema teema seisukohast kõrvalise tähtsusega mudelid.

Esimest nimetab ta *demograafia ja elatise mudeliks*. Selle puhul jäävad mingi territooriumi ressursid teatud hetkel kasvavale elanikkonnale liiga napiks ning tulemuseks on uute alade hõivamine. Eriti iseloomulik on juhtum, kus viljeleva majandusega populatsioon laiendab oma asualasid anastava majandusega territooriumi arvel. Euroopa puhul on arvatud, et küttide ja korilaste asustustihedus võis ulatuda 0,1 inimeseni ruutkilomeetri kohta. Varastel põlluharijatel võis see Euroopas ja Lääne-Aasias ulatuda kuni 5 inimeseni. Seega on vahe koguni 50-kordne! Just antud mudelit peab C. Renfrew indoeurooplaste levikul määravaks. Üheks variandiks selle mudeli puhul on tugeva sotsiaalse organisatsiooniga populatsiooni sihipäraselt ja kiirelt teostatud kolonisatsioon.

Teine variant, mida autor oluliseks peab, on nn. *lainetena liikumise mudel*. Viimase autoriteks on geneetik L. Cavalli-Sforza ja arheoloog A. Ammerman. Nad on välja arvutanud, et kui populatsioon oli saavutanud asustustiheduseks 5 inimest ruutkilomeetri kohta ning elanikond kahekordistus 18 aasta vältel, siis laienes populatsiooni asustusala piir keskmiselt 1 kilomeetri võrra aastas. Tõsi, nii kiire rahvastiku kasv ei tundu olevat usutav.

Teist põhimudelit nimetatakse *eliidi domineerimiseks*. Selle puhul saabub mingile territooriumile väljastpoolt väiksem rühm muukeelseid tugeva ja diferentseeritud sotsiaalse organisatsiooniga siirdlasi, kes on sõjaliselt kohalikest elanikest üle ning suudavad nood alista-da. Uuemast ajaloost toob autor näiteks konkistadoorid. C. Renfrew arvates ei sobi antud mudel indoeuroopa keelte esialgse leviku seletamiseks, sest enne kellpeekrite kultuuri levinud neoliitilised kultuurid olid suhteliselt egalitaarsed, kellpeekrite kultuur ise aga on uuemate seisukohtade järgi kohapealse tekkega. "Elidi domineerimise" puhul ei leia aset elanikkonna märkimisväärset kasvu. Niisugune protsess ei peaks jätma erilisi jälgi asurkonna füüsilisse tüüpi

ja olema seega antropoloogiliselt väga raskesti tuvastatav. Vahe-märkusena olgu öeldud, et antud mudel võiks päris hästi seletada näiteks paljude idapoolsete läänemeresoomlaste suhteliselt kiiret venestumist. Viimaste puhul tuleb küll arvestada ka nende oma eliidi venestumist poliitnilise riigi moodustumise järel.

Kolmas mudel on nn. *süsteemi kollaps* ja see eeldab varast riiklikku struktuuri. Riigi lagunemine on endaga ajaloos sageli kaasa toonud migratsioone. Üheks tüüpiliseks näiteks on Rooma riigi lagunemine, millele Euroopas järgnes rahvasterännuaeg.

Muudest C. Renfrew poolt esitatud mudelitest olgu nimetatud nn. *doonori-vastuvõtja* mudel, mille autoriks on L. Binford. Selle puhul on tegemist olukorraga, kus kiiremini kasvav populatsioon ei saa mingil põhjusel oma asuala naabri territooriumi arvel laiendada ning muutub sageli pikaks ajaks "doonoriks", s.t. leiab aset rahvastiku pidev infiltratsioon naaberalale.

Eraldi vaatleb C. Renfrew oma töös keldide probleemi, tehes sedagi protsessualistliku vaatenurga alt. Tema jaoks on keldidegi küsimus seotud indoeurooplaste päritoluga. Ühtlasi annab kelte käsitlev historiograafia autorile veel ühe võimaluse arutleda selle üle, kuidas ei tohiks mehhaaniliselt kõrvutada arheoloogia ja keeleteaduse andmeid. C. Renfrew eitab (üksikute erandite olemasolu mõõndes) ulatuslikku keldi ekspansiooni Euroopas. La Tène'i kultuuri traditsiooniline käsitlus on tema arvates hea näide, mismoodi ekslikult samastatakse arheoloogilist kultuuri ja etnost. Ta rõhutab, et ehkki nimetatud kultuuri kujunemisalal (Ida-Prantsusmaa, Põhja-Shveits, Edela-Saksamaa) tõepoolest räägiti keldi keeli, ei anna see veel mingit alust paigutada keldide algkodu sinna. Asjaolu, et nimetatud piirkond on arheoloogiliselt tähelepanuväärne, ei tähenda iseenesest veel, et ta oleks seda ka lingvistiliselt, sest keldi keeli räägiti palju laiemal alal. La Tène'i kultuuri esemetüüpide levik annab C. Renfrew järgi tunnistust üksnes kontaktidest, mitte migratsioonist. Keldi keeli kõnelevaid hõime peab ta kunagiste indoeurooplastest sisserändajate järglasteks. Ühtlasi juhib ta tähelepanu asjaolule, et termin "keldi" on kirjanduses käibel tervenisti kaheksas eri tähenduses.

Pole kahtlust, et *Archaeology and Language* on etnilistest küsimus-test huvitatud lugeja jaoks põnev teos ka juhul, kui viimane ei ole indoeuroopa probleematikaga eriti kursis. C. Renfrew lähenemisviis

etnilistele küsimustele ärgitab küsima, et kuidas võiks välja näha Eesti etniline ajalugu, kui meilgi rakendada põhimõtteliselt sarnast metodoloogiat ning eelkõige loobuda eeldusest, et arheoloogiline kultuur ning etniline rühm on üks ja seesama? Ei saa jätta ka veidi kiuslikult märkimata, et fenno-ugristikaga tegelevad arheoloogid ja keeleteadlased on läbi aegade ikka "malli võtnud" lääne poolt...

Lackunud 24. augustil 1992.

Priit Ligi

New Hypothesis about the Origin of the Indo-Europeans

During the last four decades the ethnical history of Estonia and that of the finno-ugrian peoples has been in the focus of interest of the Estonian archaeologists. In general, their methodological approach to the ethnical problems has been culture-historical, the routes of which go back to Gustaf Kossinna. The cooperation of archaeologists with linguists and physical anthropologists has long traditions in Estonia, too. Therefore the processual approach of Colin Renfrew, which he is demonstrating in his *Archaeology and Language* when dealing with the "puzzle" of the Indo-European origins, should be something interesting and even "shocking" for the Estonian scholars. The aim of the article is to represent the most important moments in C. Renfrew's new methodology.

Received August 24, 1992.

LÜHENDID

- AA - Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8 Minore.
- AK - Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiakogud Tallinnas.
- EMS - Eesti Muinsuskaitse Selts.
- TM - Tartu Linnamuuseum.
- TRÜ - Tartu Riiklik Ülikool.